

Практика виховання дітей в українській селянській родині XIX століття

В історії кожної країни є події, дати, періоди, що належать саме цій країні, саме вони роблять її неповторною, тому, ці події впливають не тільки на життя взагалі, але й на життя конкретної сім'ї, конкретної людини.

Історія країни безпосередньо відбивається і на вихованні дітей, її майбутніх громадян. Виховання дітей – є категорія вічна, із зародженням життя, формуванням суспільних відносин ті та ті виховні інституції були більш або менш впливовими, а сім'я була, є і буде завжди найважливішою, найбільш значущою ланкою у вихованні дітей.

XIX століття в Україні – період традиційного виховного впливу сім'ї на дитину, період, коли приклад батьків, їх світосприйняття та світорозуміння були найбільш значущими в житті маленької людини. Сім'я, її проблеми, радощі, досягнення завжди хвилювали й дитину. Особливо це стосувалося селянської родини, в якій діти були свідками, і учасниками всіх подій. Вони брали активну участь у заходах, що відбувалися як у родині, так і в селі, і таким чином виховувалися всією системою взаємостосунків громади. З маленького віку діти працювали, допомагали іншим членам родини, сусідам.

Аналіз художньої літератури, робіт живопису свідчить, що жодне весілля, жоден обряд, звичай, загальне свято, поховання не обходилися без дітей. При цьому вони не були сторонніми спостерігачами, а брали безпосередню участь в них поряд з дорослими. У дітей були і свої свята, але здебільшого вони брали участь у святах дорослих, сільської громади, де святкували як дорослі члени родини, так і діти (як старші покоління, так і молодші). Це мало безпосередній вплив на дітей, на практику виховання їх у сім'ї [3].

У визначенні особливостей сімейного виховання в XIX столітті виділяємо загальні тенденції в соціокультурному розвитку українського народу. Сформовані ще з часів Київської Русі, традиції побуту, звичаї, вірування, вплинули на практику сімейного виховання і з часом зазнали значних змін: чітко виокремлюється міська та сільська культура, регіональна забарвленість в обрядових святах, одязі, спілкуванні тощо. Поряд із цим зберігаються загальні соціокультурні елементи побуту українського народу.

Історія становлення інституту сім'ї в XIX столітті широке висвітлення знайшла в працях істориків, етнографів, педагогів: В. Антоновича, Д. Багалія, М. Драгоманова, О. Єфименко, О. Лазаревського, Д. Яворницького та інших.

Звертаємося до окремих із цих робіт, виходячи з того, що в історико-педагогічному ракурсі вони не розглядалися. Це, насамперед, праці історика О. Лазаревського з проблем історії селянства, який понад 20-ти років займався селянськими судовими справами. У наукових розвідках: «Опис старої Малоросії», «Малоросійські посполиті селяни» (було видруковано на сторінках «Записок Чернігівського губернського статистичного комітету») [6], на основі даних із фамільних (родових) архівів дослідник розкрив особливості формування практики виховання дітей у сім'ї. Ним була проведена клопітка і дуже важлива робота з виявлення та збереження матеріалів українських заможних родин – Микламовських, Милародовичів, Марковичів, Сулим та інших [5].

У 60–80-х роках ХІХ століття в «Чернігівських губернських відомостях» значну кількість документів із свого фамільного архіву опублікував Г. Милародович. У 1898 р. О. Лазаревський продовжив цю справу публікацією «Любецького архіву графа Милародовича». У ґрунтовних працях О. Лазаревський висвітлює надзвичайно важливі і цікаві факти з соціально-економічної історії та культури України. У матеріалах-записках, реєстрах, сімейних листуваннях розглянув проблему виховання дітей у селянській сім'ї, зокрема у заможних українських селянських родинах, акцентував увагу на питаннях соціальних відносин та побуту, що впливали на характер і зміст виховання дітей в українській родині [5; 6].

Також, до маловідомих у контексті історико-педагогічних досліджень відносимо праці О. Єфименко – відомої жінки-історика, етнографа, педагога. О. Єфименко у своїх часописах як російського періоду, так і українського велику увагу приділяла проблемам національних традицій, збирала фольклорні твори, записувала народні звичаї жителів Півночі Росії і на основі такої роботи видала ґрунтовну працю «Сельская женщина» (1874 р.), виокремила проблему важливості жінки-матері у вихованні дітей. У цьому ж році О. Єфименко з чоловіком переїздить до України та починає плідно працювати над науковими статтями та ґрунтовними працями з історії, історії дитинства, друкується у журналі «Детское мнение».

Саме в одному із перших оповідань «День селянської сім'ї» вчена висвітлює життя селянської родини, велику увагу приділяє питанням виховання дітей в українській родині. О. Єфименко була однією з основоположниць жіночого руху на Україні, заснувала товариство «Трудящих жінок», де виступала з доповідями та лекціями, що торкалися важливих питань виховання, постійно друкувалася в журналі «Внешкольное образование».

Аналіз історико-етнографічних робіт вітчизняних учених, які розглядали питання становлення і розвитку селянської сім'ї, свідчить, що в історії селянського середовища склалися різні форми сім'ї. Зміни форм сім'ї, її якісний і кількісний склад у різних регіонах, областях, губерніях України у XIX – початку XX століття був різним, це пояснювалося перш за все географічними і кліматичними умовами, видом трудової діяльності тощо.

Особливість виховання дітей у зазначений період визначалася тим, що діти виховувалися в більшості у багатодітних сім'ях, вчилися жити дружно, спільно працювати й відпочивати, гратися, займатися домашніми справами. Також українська сім'я XIX століття складалася з декількох поколінь, була наявна їх пряма наступність, а в дітей, насамперед, виховувалася повага до старших, існувала постійна опіка над молодшими і старшими, хворими й знедоленими.

Велика увага приділялася трудовому вихованню, постійному залученню дітей до фізичної праці з подальшим ускладненням і збільшенням навантажень, набуттям професійних навичок, що також давало змогу загартувати дитину, зміцнити фізичний стан.

У дітей формувалися такі риси, як почуття відповідальності перед дорослими: батьками, бабусею і дідусем, братами і сестрами, що в подальшому і розвивало відповідальність перед старшими членами суспільства. Сім'я трималася на авторитеті батьків, насамперед, чоловіка. Цей авторитет визначався не тільки матеріальною залежністю (економічною), але й життєвим досвідом, знаннями, уміннями, які батько передавав дітям. Головною вихователькою дітей в селянській родині була мати. Діти виховувалися на великій любові матері до них і з такою ж любов'ю ставилися до неї. У дітей змалечку формувалося розуміння того, що мати єдина у світі, і вони мають опікуватися її турботами, цінувати, допомагати, робити все, щоб вона якнайдовше була живою і здоровою.

Як зазначають більшість дослідників цього періоду, в Україні основною формою була велика сім'я, що завжди була основою селянського життя. Родина була, практично, головним виховним інститутом селянських дітей. У сім'ї дитина набувала перший соціальний досвід завдяки дорослим членам сім'ї (батька, матері, бабусі, дідуся, старших братів і сестер, можливо, їхніх новостворених сімей), засвоювала норми поведінки, певні життєві настанови, сімейні цінності й традиції, звичаї, обряди і в подальшому передавала ці життєві складові наступним поколінням, своїм дітям. У XIX – на початку XX століття батьки, сім'я залишалися найбільш впливовим інститутом виховання дітей, формування сімейних традицій, які стали основою релігійного,

фізичного, трудового, морального, естетичного, патріотичного виховання у сім'ях селян.

Аналіз наукової літератури свідчить, що в Україні в досліджуваній нами історичний період українське селянство, українська родина наповнили новим змістом виховні традиції і зберегли ті виховні традиції, що склалися історично в процесі розвитку українського селянства. Традиції виховання у селянській українській родині формувалися й розвивалися, наповнювалися новим змістом під впливом багатьох чинників. Серед провідних ми виділяємо такі, як внутрішньосімейні стосунки, релігія, фольклор, засоби народної творчості, праця тощо.

Перш за все – це внутрішньосімейні стосунки, які включають взаємостосунки подружжя, визначені православ'ям. У контексті православ'я були встановлені обов'язки чоловіка й жінки по відношенню до дітей: любов до дітей, опіка над дітьми. Християнське виховання передбачало й піклування про здоров'я, навчання та освіту; виховання чесної людини, поєднання вимогливості й любові; турботу про забезпечення дітей у майбутньому власним майном; прагнення дорослих бути прикладом для своїх дітей тощо.

У цей період також існували й традиційні обов'язки дітей по відношенню до батьків: повага, підтримка, догляд своїх літніх батьків. Як правило, молодший син залишався у батьківському домі і допомагав їм до останньої хвилини життя.

Також старші діти мали ставитися до молодших, один до одного з любов'ю, почуттям дружби, поваги та підтримки. При цьому такі стосунки вибудовувалися не тільки з рідними братами й сестрами, а й до дітей усіх родичів сім'ї. Певні традиції були у внутрішньосімейних стосунках, обумовлені віковими особливостями дітей:

- вимогливість до старших, поблажливе ставлення до молодших;
- диференційований підхід у вихованні хлопчиків і дівчаток;
- урахування ранньої соціально-статевої орієнтації.

Традиційним був розподіл виховної функції батька й матері в сім'ї, який залежав від віку та статі підростаючого покоління.

Такі особливості виховання через традицію були характерними для селянської родини тривалий час, нині внутрішньосімейні традиції в сім'ях сільських жителів дещо змінилися, але в більшості своїй вони мають місце, і на сьогодні є досить прийнятними. Вивчаючи питання традицій релігійного і морального виховання в сім'ї, ми дійшли до висновку, що вони можуть бути визначені як морально-релігійні традиції, і в системі сімейного виховання селянської родини визначилися та стали усталеними протягом багатьох

століть. До них відносимо: виховання шанобливого ставлення до батьків, до старших членів сім'ї, батьківського дому, рідного роду; формування у дітей через власний батьківський приклад розуміння необхідності підтримки й опіки над вдовами, сиротами, каліками та хворими людьми на основі милосердя, взаємодопомоги. Характерною традицією української родини була гостинність. Селянські діти в процесі повсякденної діяльності засвоювали тезу: «необхідно допомагати сусідові, бо так робили їхні батьки». Також вони бачили, як батьки подають милостиню знедоленим, мандрівникам, доглядають своїх літніх дідуся і бабусю, опікуються хворими. Особистий приклад залишався у пам'яті дитини на все життя, був вирішальним у вихованні дітей в сім'ї. Основою виховання було релігійне виховання.

Одним із чинників, що мав безпосередній вплив на формування і розвиток традицій виховання в селянській родині у ХІХ столітті стала праця.

Система трудового виховання в селянській родині була чітко структурована відповідно до віку дитини: на початковому етапі цілеспрямованого трудового виховання вони спостерігали, як працюють дорослі, виконували перші доручення. Все це сприяло розширенню світогляду дитини, давало дітям елементарні знання про сільськогосподарську працю.

«Коли дитині виповнювалося сім років, у селі на хлопчика надівали штани і він ставав погоничем – поганяв воли під час оранки, пас телят, овець, свиней і допомагав по господарству. Дівчині ж пов'язували поверх сорочки запаску і називали її прялею, бо починали вчити прясти. Дівчата няньчили малят, пасли телят, овець, гусей, допомагали матері в хатній роботі» [3].

Батько-хлібороб переконував свого сина, що «хлібороб – найголовніша професія на землі, до того ж доводив це не тільки словами, а й ділом, беручи хлопчика із собою в поле, саджаючи на віз, на коня верхи, показуючи як сіють гречку» [3].

Українські селяни були прекрасними садівниками, пасічниками, бондарями, різьб'ярами, хліборобами, теслями, гончарами, мірошниками, кушнірами і цей професійний досвід передавали традиційно своїм дітям.

Досить могутнім засобом трудового виховання у селянській родині було визнання хліба, як однієї з найвищих життєвих цінностей. Адже, «хліб увійшов у життя української родини, як головний результат людської праці і основний продукт харчування» [3].

Усіх членів селянської родини завжди турбувало питання, яким буде врожай? Діти змалечку працювали в полі, чекали повернення дорослих з поля із однією думкою, що праця не була марною, що буде гарний врожай. Дорослі завжди заходили до хати і пригощали дітей саме кусочком хліба, особливо смачним був той крайчик з поля «від зайчика».

Велику увагу в селянській родині приділяли питанням шанобливого ставлення до землі. Праця на землі мала свої закони, з покоління в покоління передавалися секрети й успіхи хліборобської професії, залучення дітей із раннього віку до сільськогосподарської праці, підлітків вчили орати, сіяти, молотити, на них покладалася значна частина домашніх справ.

Велика увага приділялася у селянській родині вихованню дітей через трудові обряди, свята, які й сьогодні дійшли до нас: першої борозни, проводи пастухів на полонину, обжинки, свято врожаю.

Досить чітко в селянських родинах дотримувалися аграрного календаря, який давав можливість передати, підростаючим поколінням хліборобські знання і досвід та забезпечити послідовність у навчанні трудових операцій.

Традиційно в українській селянській родині на запитання про вік сина батько відповідав «Та вже пастушок, – погонич, – робітничок, – косар».

Досвід підказував селянам, якщо дитина змалечку не бере участі в трудовій діяльності, то і в подальшому це не буде предметом її уваги. Головна позиція батьків визначалася тим, що певні трудові навички можна передати дитині і в старшому віці, а основи працелюбства необхідно закладати з раннього віку. Уже в той історичний період сім'я виконувала завдання трудового виховання, складові якого актуальні й сьогодні: виховання у дітей працелюбства і засвоєння ними необхідних умінь та навичок для подальшої успішної трудової діяльності в різних соціальних і господарських сферах життя.

Трудове виховання було складовою, невід'ємною частиною процесу життя і діяльності сім'ї. До окремих засобів та прийомів такого виховання відносимо: виконання роботи за прикладом старших, настанови батьків, навчальні приклади; діти навчалися самі, вивчали як це роблять батьки, старші члени сім'ї (останні спеціально проводили заняття для дітей, привчали їх до тієї чи іншої трудової діяльності).

За трудове виховання хлопчиків, як правило, відповідав батько, старші брати чи інші чоловіки родини. Дівчатка повністю знаходились під впливом матері і з її допомогою засвоювали усі необхідні для майбутньої господарки навички.

Трудове виховання включало також і прищеплення певних моральних якостей: любов до праці, повага до людей праці, тощо.

Таким чином, сім'я виступала і основною школою трудового навчання.

Сам побут селян визначав поділ дня на частини: праця, відпочинок, сон. Діти, слухаючи народні казки, пісні, легенди, отримували перші уроки моралі:

треба працювати, бо основи життя – праця. Праця для дітей була природною, як дихання, людяність, батьківська любов.

Отже, у ХІХ столітті провідним носієм норм і канонів традиційного виховання дітей у сім'ї, що полягали в релігійності, моральності, домінування трудового начала виступала селянська родина. Ці основи, форми, прийоми і засоби надзвичайно актуальні сьогодні, а їх використання в сучасних умовах вимагає подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боряк О. О. Україна: етнокультурна мозаїка / О. О. Боряк. – К. : Либідь, 2006. – 328 с.
2. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с. : іл.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис / О. Воропай. – К., 1993. – 590 с.
4. Костомаров Н. И. Домашняя жизнь русского народа / Н. И. Костомаров. – М. : Эксмо, 2008. – 672 с.
5. Культурно-бытовые процессы на юге Украины / [под ред. Ю. Иванова]. – М. : Наука, 1979. – 190 с.
6. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1866. – Кн. 1. – 126 с.
7. Стельмахович М. Традиции и тенденции развития семейной этнопедагогики украинского народа / М. Стельмахович. – К., 1998. – 48 с.